

AFŽ Vojvodine između potreba i direktiva

Šta je tačno zadatak AFŽ -a u vezi sa novom obrazovnom politikom objasnila je Ruža Tadić u tekstu „Uloga i zadaci organizacija žena u vaspitanju podmlatka“ a preneo je *Glas žena*:

Odluke III plenuma CK KPJ doprineće ogromno rešavanju mnogih problema u vezi vaspitanja uopšte. IV plenum Centralnog odbora AFŽ -a odredio je mesto i ulogu organizacije žena na polju predškolskog i vanškolskog vaspitanja dece. Plenum je odlučio da organizacija žena preuzme direktno rukovođenje aktivima za rad sa podmlatkom, koji obuhvata decu od 6 do 9 godina. Jasno je da će naši aktivisti i vaspitne komisije okupljati i decu do 6 godina...

Da bi se ostvarila potpuna saradnja svih masovnih organizacija i obezbedilo da vaspitni rad sa podmlatkom bude zasnovan na pedagoškim principima potrebno je da u vaspitne grupe u Sreskim i Gradskim odborima uđu predstavnici Narodne omladine, Narodnog fronta, Sindikata, Prosvetnih radnika, dobri pedagozi, po mogućstvu vaspitačica iz neke dečje ustanove i predstavnik Povereništva za prosvetu i kulturu... (Tadić 1950: 3).

Pokrajinski odbor AFŽ Vojvodine je tokom januara, februara i marta 1951. u osamdesetak vojvođanskih sela organizovao kurs za odgoj i negovanje dece. Cilj je bio da se mladim majkama daju praktična uputstva o negovanju, hranjenju, zdravstvenoj zaštiti dece. Kurseve su držala stručna lica: lekari, babice, pedagozi, a održavali su se u prostorijama savetovališta za majku i dete, ili u prostorijama mesnih organizacija AFŽ-a. Razlog za ovako široku akciju je bila prevencija smrtnosti dece u Vojvodini. Pri obilasku vojvođanskih sela zdravstvena komisija je konstatovala problem rahtičnosti dece u pojedinim delovima Vojvodine, što je uz veliku smrtnost dece u kolonističkim zajednicama bio alarmantni podatak. Ista komisija je konstatovala da je uzrok tome zaostalost žena koje kriju porođaj, porađajući se u štalama, odsecajući pupak srpom. Zbog toga je veliki broj dece umirao od sepse. Sličnih pojava je bilo i u drugim delovima Vojvodine, ali u manjoj meri. Na inicijativu AFŽ-a Ministarstvo narodnog zdravlja je omogućilo otvaranje porodilišta u Omoljici i Kačarevu, a u još pet vojvođanskih sela otvorena su savetovališta za majku i dete.

PO AFŽ-a Vojvodine je 29. februara 1952. organizovao savetovanje predstavnica sreskih odbora AFŽ-a Bačke i Srema u vezi sa aktuelnim zadacima AFŽ-a i priprema za VI plenum Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije. Govorilo se o zadacima organizacije na selu, o zdravstvenom, kulturno-prosvetnom radu sa ženama na selu. Konstatovano je da je situacija loša³⁷ u kolonističkim mestima gde je smrtnost dece velika. Dogovoreno je da se organizuju grupe žena koje će obilaziti domaćinstva u kolonističkim mestima. Konstatovano je da postoji potreba za obrazovanjem udruženja žena koje će voditi brigu o deci pod starateljstvom. Ubrzo, organizacije AFŽ-a u Vojvodini nisu više bile te koje su osmišljavale i realizovale kurseve za zdravstveno prosvetovanje žena već je to bio Crveni krst. Serija takvih kurseva na kojima se okupilo oko 16.000 devojaka organizovani su 1953. širom Vojvodine (Dudvarski 1953: 10). Primećeno je da oko 2.500 omladinki nije prisustvovalo kursevima „delom zbog uticaja roditelja a delom i što same nisu shvatile koliko bi im ti kursevi koristili“ (Isto, 10).

---

³⁷ U nepotpisanom tekstu „Sa Plenuma AFŽ-a Vojvodine – Za zdravlje i život naših najmlađih“ (Zora 77. (1952): 6) konstatuje se da u nekim sredinama žene porađaju tajno kao „nečiste“ i da je smrtnost dece velika.

U organizaciji PO AFŽ-a Vojvodine 1. marta 1952. održano savetovanje sa predstavnicama gradskih odbora AFŽ-a. Zaključeno je da organizacije AFŽ-a u gradovima treba da se bave radnicama, jer je postalo evidentno da su one preopterećene i nemaju vremena za „kulturno i političko uzdizanje, a neke ne poklanjaju dovoljno pažnje odgoju dece“ (*Slobodna Vojvodina* 2. mart 1952. str. 3). Zaključeno je da treba otvarati uslužne radionice a organizacije AFŽ-a treba da u saradnji sa predstavnicima narodne vlasti „razmatraju ova pitanja“ (Isto, 3). Konstatovano je da treba osnovati grupe u okviru GO AFŽ-a da prate uslove pod kojima žene rade, vode domaćinstvo, vaspitavaju decu.

I proslava Dečje nedelje organizovala se bez značajnijeg učešća AFŽ-a. Sada su za to bili zaduženi Savez pionira i Savet za prosvetu i kulturu. Nešto značajnije učešće članica AFŽ-a u okviru Dečje nedelje bilo je na proslavama u Subotici, Zrenjaninu i Bečeju. Tu je AFŽ učestvovao u pripremi manifestacije, a žene su nabavile igračke, održavale predavanja, uređivale dečje ustanove. Gradski odbor AFŽ-a Subotice je pomogao u osnivanju menze za 250 učenika (Stojaković 2007). Deca su donosila hranu, a žene su kuvale.

Članice AFŽ-a su obilazile graničare u Vojvodini i nosile im hranu i poklone. Posle učestalih incidenata na granicama FNRJ prema zemljama iz socijalističkog bloka, posete graničarima su bile politički poželjne akcije. Članice AFŽ-a Vojvodine su učestvovala u akciji koju je AFŽ Jugoslavije organizovao na Kosmetu. Vojvođanska ekipa je obišla 48 sela i 450 kuća, da bi praktično poučile žene koje nikad nisu izlazile van kućnog praga. Pokazale su im kako treba održavati domaćinstvo, kuvati, negovati i vaspitavati decu, održavati ličnu higijenu. Tom prilikom pregledano je 700 trudnih i bolesnih žena (*Žena danas* 1951. 83: 6-8 i 86: 4).

Sreski odbor AFŽ-a u Somboru je organizovao domaćičke tečajeve i kurseve krojenja i šivenja u Kljajićevu, Kolutu, Somboru i Prigrevici, a planom je bilo predviđeno da se isto organizuje u Srpskom Miletiću, Bezdanu i Riđici („Žene Somborskog sreza na domaćičkim i krojačkim tečajevima,“ 1952: 3). Isti odbor je organizovao obilazak domaćinstava da bi se žene na licu mesta praktično uputile kako da hrane i neguju decu. Akcija je sprovedena i u cilju smanjenja smrtnosti dece.

Početak 1951. održani su izbori za poslanike i poslanice Narodne skupštine Narodne Republike Srbije. Među izabranim poslanicima na teritoriji AP Vojvodine bile su članice KPJ i AFŽ-a Vojvodine: Milka Agbaba, Stanka Veselinov, Ida Sabo i Zora Krdžalić. Ruža Tadić je, kao predsednica AFŽ-a, izabrana u Revizornu komisiju Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Srbije za Vojvodinu. U Glavni izvršni odbor Narodne skupštine AP Vojvodine birane su: Sabo Ida, „poverenik za narodno zdravlje“ i Kizur Eta bez resora (*Slobodna Vojvodina* 11. januar 1951. str. 2 i 3). Izabrani su već provereni i više puta uzastopno birani kadrovi KPJ. U takvim uslovima interesi žena su mogli biti uvaženi samo ako su bili u skladu sa Programom KPJ.

Već sledeće, 1952. mase žene nisu bile zainteresovane da učestvuju u neposrednom odlučivanju a, mali broj žena bio je izabran u organe vlasti i u radničke savete. Razloge treba tražiti i u sužavanju delokruga rada AFŽ-a, organizacije koja je do tada izuzetno energično na svim nivoima agitovao za učešće žena u svim oblicima društvenog rada. „Na opštinskim izborima u Vojvodini 1952. među apstinentima su dominirale žene.... U 201. selu u Vojvodini bilo je šest sreskih odbora bez i jedne žene odbornika i devet sreskih odbora sa po 1 ženom – članicom... U tekstilnoj industriji gde je radilo 61,5% žena u radničkim savetima je bilo 15,37% žena, a u

upravnim odborima 2,99% žena... U seljačkim radnim zadrugama gde su žene bile većina u upravnim odborima je bilo 3,73% žena..." (Popov J 1986: 211). Iz nepotpisanog teksta „Koji su naši zadaci” saznajemo da je u somborskom srezu 50 žena vratilo kandidaturu jer im muževi nisu dozvoljavali da ih prihvate. (*Žena danas* 103 (1953): 4).

Tokom 1951. zapažena je pojava opadanja broja zaposlenih žena u svim granama privrede. U privredu se uvode kategorije ekonomičnosti i pozitivnog bilansa te poštovanje posebne društvene funkcije žena postaje skup projekat. Država je ponudila visoke dodatke za decu. Uredba o dodacima za decu donesena je 1951. Uredbom je bilo omogućeno da ga svi koji imaju pravo na taj dodatak primaju u novcu i bonovima u ukupnom iznosu od 3.000 dinara po detetu. Kada se uzmu sva ukupna primanja³⁸ za decu vidi se da su porodice sa više dece bile „u znatnom dobitku“ („Uputstvo za primenu Uredbe o dodacima za decu“ 1951: 4). Sredstva za dečije dodatke obezbeđivala je država iz Budžeta i doprinosa koji su plaćale zadružne i društvene organizacije. Ovakav način finansiranja dečjih dodataka sprečio je mogućnost da se u nekim preduzećima zapošljavaju samo radnici bez dece kako ta preduzeća ne bi morala da isplaćuju dečje dodatke. U isto vreme time se ukinulo državno izdržavanje internata, učeničkih i studentskih domova. Sada su roditelji plaćali boravak u internatima i domovima.

Proces je bio praćen problemima u radu vrtića za decu. U 1951. otvorena su 2-3 sezonska obdaništa. Otvaranju obdaništa protivili su se „rukovodioci, predsednici zadruga i brigadiri” zbog „materijalnih troškova održavanja“ (Sv. P. 1951: 3). Smatrali su da brigu o dečjim obdaništima treba da preuzmu „zadružni savezi i poljoprivredni fondovi“ (Isto, 3). U *Slobodnoj Vojvodini* je 23. juna 1951. objavljen članak „Zašto ne rade vrtići u zadrugama“ gde se navode izgovori kojima su se rukovodioci zadruga služili da opravdaju novonastalu situaciju: „suša je i ne mogu da obezbede hranu za decu, majke neće da daju decu u vrtiće, zgrade u kojima su bili vrtići su izdate i ne mogu da se vrate...” (Smiljanić 1951: 3). Za otvaranje vrtića su posle Trećeg kongresa AFŽ-a bili zaduženi „Saveti za prosvetu i kulturu, povereništvo poljoprivrede i AFŽ“ a dešavalo se da u Savetima za prosvetu i kulturu niko i nije bio zadužen za sezonske vrtiće u zadrugama (Isto, 3). Članice AFŽ-a nisu mogle da spreče zatvaranje obdaništa.

Na povlačenje jednog broja žena u kuće uticala je i tada još uvek važeća podela poslova na muške i ženske, pa su žene pored osmočasovnog rada u privredi i uslugama morale da obave sve druge kućne poslove. Sledeći razlog je bio najopasniji jer se radilo o predrasudama prema ženama o „malograđanštini i preživlom odnosu prema ženama preživelog kapitalističkog društva, odnos iz društva sa dvojnim moralom, sa prostitucijom, visokim pričama o ženi, o svetosti materinstva, o kraljici kuće i domaćinstva i sa beskrajnom bedom radnih žena, visokom smrtnošću porodilja, male dece, sa besposlicom...” (Tomšić 1952: 1). Vida Tomšić je zabrinuto zaključila je se zaboravilo da pitanje položaja žena nije samo pitanje zakonodavstva već i društvenog konsenzusa da se zakoni sprovode na svim nivoima kao i svesti da se mora menjati uloga muškaraca koji treba da podrže nove ženske uloge. Pri tome je za komunistkinje u liderskom ešalonu ekonomska samostalnost žene bila ključ njene ravnopravnosti.

---

³⁸ Uredba savezne Vlade o materijalnoj pomoći za decu radnika i nameštenika iz 1950. je predviđala: 2000 dinara jednokratno za opremu novorođenog deteta, 600 dinara mesečno za pojačanu ishranu majke za vreme trajanja porođajnog odsustva, dečje dodatke od 175-500 din mesečno za svako dete, a prema broju žive dece, jednokratnu novčanu pomoć porodicama sa više dece koja počinje da se isplaćuje rođenjem trećeg deteta i dvoje žive dece od 3.000 dinara, a penje se za svako novorođeno dete, ako su ostala živa, za 1.000 dinara, tako da se kod rođenja desetog živog deteta isplaćuje 10.000 dinara (Sapundžić 1949: 10).

Потребно је да се и мушкарац и жена обострано боре за отклањање негативних схватања о односу према жени

После Конгреса Маршал Тито примио је групу делегатаца,
који чекају са Видоа Толмич, којима је између осталог рекао:

„У погледу нашег рада на селу хтио бих да вам кажем неколико ријечи. Ви не можете у свом раду ићи с једним унапријед разрађеним паблоњским програмом. Потребно је да на терену стално изучавате прилике сваког појединог села, мјеста, краја и републике и да узимате у обзир све актуелне моменте. Узмимо као пример религиозност у Словенији, Хрватској итд. Овдје се не ради о некој кампањској борби против религије, него о борби против ненародних свештеника, против оних који данас раде против данашње државе и који на терену долазе у сукоб с најсвјеснијим људима и женама. Најсвјесније жене, нарочито на селу, у мањини су и оне би биле изолиране ако би објашњавале женама да не иду у цркву а не би разобличавале такве ненародне свештенике. Био је, шта више, и случајева да су људи физички нападали свештенике и један велики број људи и жена су против тога негодовали. Таква борба не ваља. Људима треба политички објашњавати ствари.

Друго, свештеници који раде против данашње стварности проналазе врло пјешто разне форме рада које су понекад врло примамљиве, нарочито тамо гдје женске и омладинске организације не обраћају пажњу на оно што је потребно у животу људи. Људи неће да имају сви живот и зато ће те видјети да се око цркве скупљају, играју и пјевају, јер друге забаве немају. Треба пронаћи разне могућности и забаве за жене и дјecu и онда међу њима развити политички рад.

Ја нисам против тога да се сузбијају предрасуде. Али то је један дуготрајан процес. Нарочито вам је сада важна борба за омладину. У појединим мјестима њу су окупили свештеници. Они им проналазе разне форме забаве, играју чак и фудбал с омладинцима, а заправо то раде по специјалном задатку да трују омладину. Зато је омладина проблем за себе и ви жене сте то морале знати, и морали да сте и предузимале и мјере.

У последње пријеме код нас је ту и тамо настао негативан однос између мушке и женске омладине. Ми немамо ништа против тога да се млади и дјевојка воле, али ипак треба да постоји нека граница у моралном погледу. Овом питању женска омладинска организација треба нарочито да посвети пажњу, јер колико има дјевојка које немају мајке. Нађите неку фирму да их упућујете, јер има и мајки које то не чине уопште исправно.

Приметио сам последњих година да се враћа некако стари начин гледања на жену чак и код комуниста. Жене се теже примљу на посао и отпуштају се из фабрика. Ја сам о томе на више мјеста говорио радним колективима и казао им да на то обратe пажњу. Откако се прешло на прикретни рачун, они гледају само да повећају вишак платног фонда па и на рачун отпуштања са рада жене. А таква борба за динар садржи у себи и прогиносоцијалистичку тенденцију. Ја сам добијао и жалбе у том погледу и могу вам рећи да има и врло тешких ствари.

Сви ови проблеми и негативне појаве имају своју далеку прошлост и не могу се ријешити одједном и кампањски. Ту нам претстоји дуготрајна борба и политички рад да би створили доде код људи правилно схватање. Административним мјерама ту се не да ништа учинити. Баш због ових проблема наша организација и има своје оправдање. То је наше основно воље рада. Чим је једна жена свјеснија, то постоји мање могућности да мушкараци, који су у погледу жена мање свјесни, поступају по старом обичају према женама. Примјетио сам да жене у том погледу иду уторне, да се врло лако предају. Потребно је да се и мушкарац и жена обострано боре за отклањање негативних схватања о односу према жени.“

I Tito je upozorio na pojavu da se žene teže primaju na posao i lakše otpuštaju. Žena danas br. 112. Beograd, 1953.

Obdanište. Naslovna strana Žene danas 79 (1951)

Dezorijentacija koja je nastala u organizacijama AFŽ-a posle Trećeg kongresa AFŽ-a Jugoslavije osetila se i u organizacijama Narodnog fronta. To je bio razlog da Pokrajinski komitet Komunističke partije Srbije za Vojvodinu organizuje seriju sastanaka u cilju „otklanjanja pogrešnog shvatanja o likvidaciji AFŽ-a kao organizacije“ („Deveta pokrajinska partijska konferencija“ 1951: 3) Ali, da odluka o gašenju AFŽ-a nije bila jasno razrađena i da su na terenu, kako u AFŽ-u tako u Narodnom frontu, pa i među članstvom KPJ, postojala oprečna tumačenja o ulozi AFŽ-a pokazuje primer udruženja „Naša deca“ osnovanog u Novom Sadu 1952. sa zadatkom da pruža „socijalnu zaštitu majci i detetu“ (B.B. 1952: 3). U tekstu objavljenom u *Slobodnoj Vojvodini* u vezi sa osnivanjem organizacije stoji da organizacija već ima 700 članica, ali „da mnogi brkaju AFŽ i ovo udruženje, neki čak misle da se AFŽ ukida. To nije tačno. Udruženje žena preuzima samo jedan deo zadataka...“ (Isto, 3). Kako je u svim ključnim dokumentima AFŽ-a Jugoslavije jasno stajalo da su članice AFŽ-a od 1950. upućene da rade sa podmlatkom, nejasno je koji deo bi bio odgovornost AFŽ-a a koji organizacija koje svojim nazivima jasno određuju da joj je delokrug rada vezan za majke i decu. Pokazaće se da u svakodnevnom životu ove nove organizacije, formirane odozgo, nisu mogle da zamene AFŽ i da im je vreme trajanja bilo vrlo kratko.

Plan KPJ je bio jasniji kada su žene sa sela u pitanju. Socijalistička transformacija sela nije bila ostvarena, te je plan KPJ bio da se iz AFŽ-a izvuče masu žena sa sela, formira posebna organizaciju preko koje će se vršiti politički uticaj unutar različitih nivoa saveza zemljoradničkih zadruga. U seljačkim zadrugama su se u junu 1951. vršile pripreme za osnivanje sekcija žena u zadrugama sa ciljem da rade na „kulturnom uzdizanju žena, proširenju sekcije žena i zaštiti majke i deteta“ („Žena zadrugarka svestan borac za novi život na selu“ 1952: 2). Na sastanku Sreskog odbora AFŽ-a u Odžacima pokrenuto je osnivanje Sekcija žena zadrugarki pri Sreskom savezu zemljoradničkih zadruga u Odžacima. Sastanku je prisustvovao i objasnio potrebu takvog organizovanja žena Ilija Tepavac, član Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu. Iz ovog primera

se vidi da su organizacije AFŽ-a direktivom KPJ same sebe ukidale osnivajući druge organizacije. Sekcija žena zadrugarki je osnovana i u Bečeju. Prva godišnja skupština žena zadrugarki Vojvodine održana je 18. maja 1952. Planom rada je bilo predviđeno da se organizacija brine o životu i radu zadrugarki. Da se radilo o situaciji koja nije bila u skladu sa željama i potrebama žena govori kratak rok trajanja ovih nametnutih formi ženskog udruživanja na selu.

Ukidanje profesionalnih funkcija u AFŽ-u dovelo je do prestanka rada jednog broja organizacija. Profesionalni rad u AFŽ-u je bio nužnost i on je započeo 1947. osnivanjem sekretarijata. Veliki obim organizaciono-administrativnog rada nije bilo moguće uspešno savladati bez profesionalnih funkcija. Masivnu statistiku, koja se vodila u svim organizacijama AFŽ-a, na osnovu koje je praćen rad organizacije u pojedinim oblastima, zahtevala je uvođenje plaćenih funkcija. Masovnost konferencija, sastanaka, tečajeva zahtevala je dobru organizaciju, što je podrazumevalo i profesionalno angažovanje žena. Gašenjem profesionalnih funkcija sistem AFŽ-a na svim nivoima je urušen, jer je onemogućena efikasna povezanost i isti takav rad. Programska aktivnost je takođe bila znatno umanjena.

Sistem AFŽ-a je bio toliko masovan, dobro organizovan i utemeljen na interesu širokog sloja žena da ga je bilo vrlo teško odmah poništiti, pa je taj proces, započeo 1950. trajao do 1953. I pored direktive o utapanju u organizacije Narodnog fronta, pojedine organizacije AFŽ-a u Vojvodini su u novim uslovima rada nalazile načina da se bave položajem žena. Tako je Sreski odbor AFŽ-a u Jaši Tomiću pokrenuo inicijativu za otvaranje narodne radinosti u mestu. Namera je bila da se organizuju zadrugarke da tkaju džakove i pokrovce, jer je ta roba imala tržište. Slične inicijative postoje i danas. Aktivni žena u seoskim sredinama u Vojvodini danas nose snažno nasleđe AFŽ-a, organizacije koja je osmislila formu i zadatak ženskih aktiva formiranih za određeni zadatak ili situaciju.

Ruža Tadić predsednica PO AFŽ Vojvodine je na poslednjem kongresu AFŽ-a Jugoslavije predstavila uvid u pojedine ženske situacije i na kraju bez protesta prihvatila predlog o gašenju organizacije. Smatrala je da je žena na selu bile „mnogo manje ravnopravna od žene radnice i uopšte žene u gradu“ (Tadić 1953: 3). Ona je iznela podatak da su u seljačkim radnim zadrugama u Vojvodini žene činile pretežnu radnu snagu od 60% do 80%, ali su neznatno³⁹ učestvovala u upravljanju (Isto, 3). Takođe, na izborima za lokalne organe vlasti u Vojvodini primećeno je da su birači-muškarci bili protiv žena-kandidata. Tako je u Jaši Tomić od 28 žena izabrano 14, u Kovinu od 16 kandidovanih žena izabrane su 3, a u Bečeju od 58 kandidovanih izabrano je 12 (Stojaković 2007).

Tokom 50-tih menjaju se prioriteta AFŽ-a, a AFŽ štampa to prati. Najpre ukinut jo je glasilo PO AFŽ Vojvodine *Glas žena* pa se informacije o radu organizacija AFŽ-a u Vojvodini uglavnom svode na vesti koje objavljuje *Slobodna Vojvodina*. Glavne teme ostatka AFŽ štampe su radnički saveti, zaštita majki i dece, a tada se intenzivnije pojavljuju saveti za domaćice. Prosto inventarisanje ostvarenih zadataka koje su sekcije AFŽ-a „Majka i dete“ imale u zbrinjavanju dece bez roditelja, držanjem patronata nad dečjim i učeničkim domovima i domovima za stare, otvaranjem porodilišta, obdaništa, jaslica, dečjih kutaka, govori u prilog utisku da je ekonomija

---

³⁹ Od 1050 seljačkih i zemljoradničkih zadruga samo je u jednoj žena bila predsednik, u 201 selu nijedna žena nije izabrana u narodne odbore, broj žena u sreskim narodnim odborima je pao sa 8,75% u 1950. na 3% u 1952 (Tadić, „Osmi mart – Međunarodni praznik žena“ *Slobodna Vojvodina* 8.03. 1953. str. 2).

nege i brige bila ključna oblast delovanja AFŽ -a tokom čitavog perioda rada organizacije. U političkim tekstovima u *Slobodnoj Vojvodini* i AFŽ štampi zadržava se retorika o široko postavljenoj aktivnoj ulozi žena (zaposlena žena aktivna na planu kulturno-političkog rada), ali u reportažama, izveštajima i vestima, medijskom žanru koji je bliži realnom životu vidi se pomeranje rodni identiteta (Stojaković 2012: 44-177). Jedan deo žena se povukao iz javne sfere u privatnu, a dominantne uloge su bile u domenu ekonomije negde i brige. Ovaj preokret ilustruju načini proslava 8. marta. Tako se u mnogim manjim mestima sve svodilo na dečje priredbe, čajanke i prijeme za majke palih boraca (Stojaković 2012: 149-153). Ukidanje AFŽ -a se nagoveštava ne samo ukidanjem aktivnih ženskih uloga u privredi, političkom životu zemlje, već osnivanjem novih organizacija žena koje bi trebalo da se bave brigom i negom dece, invalida i starih i zadružnim organizovanjem žena.

Povlačenje žena iz javnog i privrednog života je postao fenomen koji se pominje i u Rezoluciji VI Kongresa Saveza komunista Jugoslavije, a ponavlja u Rezoluciji VI Plenima CO AFŽ-a Jugoslavije: „Kongres osuđuje kao nedopustivo i tuđe socijalizmu svako zapostavljanje žena u privrednom, političkom i uopšte društvenom životu. Dužnost komunista i svih naprednih ljudi jeste da se, stalno, sistematski, uvek i svuda bore za sve veću i stvarnu ravnopravnost žena u svim oblastima privrednog, političkog i društvenog života. Kongres ističe da je za dalje razvijanje kako socijalističke svesti masa, tako i same borbe za ravnopravnost žena, prva dužnost ženskih organizacija – rad sa seljankama, na njihovom političkom, prosvetnom i kulturnom uzdizanju.“ (Rezolucija VI Plenuma CO AFŽ Jugoslavije *Žena danas* 103 (1953):1). Pri tom se javno⁴⁰ ne čuje ni glas protesta članstva AFŽ-a zbog povlačenja iz javnog života najmasovnije organizacije žena. U javnom prostoru govore samo liderke organizacije verne direktivi KPJ.

Novе teme: dvostruka opterećenost zaposlene žene i radna sposobnost žene

Iskustva masovnog učešća žena u privrednom i društvenom životu zemlje su se sabirala u organizacijama AFŽ-a baš u vreme kada je, prema odluci KPJ, organizacija trebalo da se svede na savetodavni ogranak Narodnog fronta. Ona su bila tako snažna i tako značajna da je i u vreme slabljenja organizacije otvorena i danas aktuelna tema o usklađivanju privatnih i poslovnih obaveza žena. Situacija da nekada aktivne žene odustaju od rada „u organima društvenog upravljanja“ da su „neki radnički kolektivi izbacivali žene sa posla kao manje rentabilnu radnu snagu, nepravilno ih koristili na radnom mestu ili im pravili svakojake prepreke u korišćenju njihovih zakonskih prava“ zahtevala je posebnu analizu (Tomšič Mesto i uloga... 8-9). Tada je započeta debata o problemu dvostruke opterećenosti zaposlene žene koja uz promenu termina traje i danas.

Praksa je i tada pokazala da su zaposlene žene morale podjednako dobro da rade u fabrikama, preduzećima, institucijama... i kod kuće. Mnoge žene „koje su iz ovih ili onih razloga napustile posao“ žalile su se na „strahovit zamor“ od svakodnevnog, „zaglupljujućeg“ posla u kući čekanja

---

⁴⁰ Neda Božinović je svedočila o reakcijama žena iz naroda u BiH u vezi sa ukidanjem AFŽ-a: „Bona, veli, što ukinuste 'afižu'? – Dobro, reko, sada postoji Savez ženskih društava . - 'Ajde, veli, naša 'afiža' ... Grdan grijeh ste počinili. Gdje ćemo mi da se okupljamo? Naši muževi idu u kafanu, piju, igraju karte, kockaju se, a mi sjedimo u kući i čuvamo djecu. Od kako nema 'afiže' mi se više ne sastajemo (Stojaković ur. 2002: 47-48).

u redu za sledovanje hrane, mleka, za lekove... („Naša tribina – O problemu dvostruke opterećenosti zaposlene žene,“ 1951: 11). Masovni ulazak žena u privredu u prvim godinama posle oslobođenja zahtevao je i posebnu potporu države u vidu plaćenog porođajnog odsustva, plaćenog odsustva zbog bolesti deteta, prekidanje posla zbog dojenja, dečji dodatak... Takav društveni napor, ocenjen kao „najnapredniji u svetu“, ali i kao nešto što „ zahteva ogromne materijalne žrtve“, a od 1950. proizvodio je stavove da je najbolje da se žene „vrate u kuću“ jer je to najracionalnije i u „interesu dece“ (Isto, 11). Još izrazitiji problem opterećenosti zaposlenih žena postojao je kod zadrugarki. I one su radile u seljačkim radnim zadrugama i kod kuće vrlo često „zanemarujući kuću i decu ili postajući pasivni članovi seljačkih radnih zadruga“ („Šta smo učinili da žene zadrugarke upoznaju svoja prava“ 1951: 12). Pored tih problema seoska sredina opterećena nasleđem patrijarhata bila je plodno tle za uskraćivanje posebnih ženskih prava.

U vrhu KPJ zauzet je načelan stav (u skladu sa Lenjinovom tezom, na koji se i u navedenom članku nepoznata autorka/autor poziva o „sitnim kućnim poslovima koji ženu pritiskaju, guše i ponižavaju“) da nema povratka žena u kuću, jer ona mora da bude „aktivni graditelj socijalizma, jer je osetila vrednost života slobodnog i potpunog čoveka“ (Naša tribina – O problemu dvostruke opterećenosti zaposlene žene“, 11). Rešenje je nađeno u težnji ka „opštem poboljšanju života svih radnih ljudi – industrijalizacijom, uvođenjem moderne tehnike i korišćenjem novih tehničkih dostignuća“ (Isto, 11). Verovalo se da će uvođenjem električne energije u domaćinstva upotrebom šporeta, frižidera, pegle, mašina za pranje veša i sudova, usisivača... kućni posao svesti na minimum. Pored toga smatralo se da će se osnivanjem servisa za čišćenje stanova, perionica, drugih uslužnih radionica žene rasteretiti kućnih poslova. Ipak, i tada je bilo jasno da je za istinsku ravnopravnost neophodna kulturna i prosvetna emancipacija društva i da će proces izlaska žene u javnu sferu, bremenit nasleđem prošlosti, biti dug.

Bilo jasno da nema jednostavnog rešenja i da izgradnja modernih domova, struja, pegla, frižider, električni šporet, različite uslužne delatnosti ne mogu da reše konflikt između uloga majke i domaćice i politički aktivne žene skupljenih u jednoj osobi. Već tada je konstatovano da „subjektivni faktor... postaje sve veća i očiglednija smetanja bržem menjanju shvatanja, a posebno menjanju zaostalosti u načinu života gde on, i pored poboljšanja materijalnog stanja, zadržava svoj konzervativni, za ženu posebno težak oblik“ (Tomšič, Mesto i uloga..., 8).

Položaj i potrebe zaposlenih žena analizirani su i u organizacijama sindikata. Sindikalne organizacije su sprovele anketu među ženama da bi se videlo gde su problem („Vaspitanje i rasterećenje radne žene“, 1953: 14). Žene su navodile da je najveći problem monotonost kućnog rada, a nateže im je bilo da peru, peglaju i krpe veš. U tekstu je konstatovano da su postojeće uslužne radnje za pranje i peglanje uglavnom zadovoljavale potrebe institucija, ali ne i domaćinstava, pri tom većina istih su bila preduzeća koja su zbog neracionalnosti zatvorena (Isto, 14). Dalje se konstatuje da su usluge ovih radionica bile skupe za pojedinačne porodice, ali i da je postojao otpor žena koje su radije angažovale pralju nego da prljav veš peru van doma. Slično je i sa ishranom porodica zaposlenih žena. Plan je bio da se razvojem prehrambene industrije omogući ženama da od polugotovih proizvoda spremne zdrav obrok, ali i da se masovnim uvođenjem školskih kuhinja žene oslobode brige za ishranu dece. Veliki broj uslužnih radnji i školskih kuhinja, koje su u velikoj meri u period do 1950. bile u celosti ili delimična odgovornost AFŽ-a, prestale su da rade jer se niko za njih nije borio (Isto, 14). Zaključeno je da su napori da žena izađe iz položaja gde se ona sagiba pod teretom domaćih poslova dugotrajan

proces u kome ona treba da nauči da poštuje sopstveni rad i snagu, da se obrazuje da se sama izbori za poboljšanje svog položaja „kroz sve bogate forme koje joj organizacija narodne vlasti kod nas pruža“ te da pri tom moraju „naši drugovi... u svojoj ženi gledaju ravnopravnog druga, da joj pomažu u kući...“ (Isto, 14).

Patrijarhalni model života koji je vekovima držao ženu u potčinjenom položaju nije se mogao ukinuti dekretom. Potpuna ravnopravnost žena jeste bio proces koji se, i tada je bilo jasno, ne može temeljiti samo na pravnoj regulativi, već se mora uvesti u sistem obrazovanja. Zato su se u AFŽ listovima tokom 1951. i 1952. pojavljivali članci o potrebi vaspitanja dece za ravnopravnost muškaraca i žena. Tema je i danas aktuelna posebno u segmentu koji govori o primeru koji majka i otac daju deci: „... po povratku kući ženu čekaju još mnoge neizbežne dužnosti... gde miran stav oca i večita užurbanost majke stvara utisak gospodara i potčinjenog“ (Milenković 1951:18). Zato je savetovano da se poslovi dele na sve članove porodice bez podele na muške i ženske, da se dečaci uče da peru sudove, zašivaju dugmeta i biraju igračke (uključujući lutke), a da se devojčice uče da zakucaju ekser, poprave neki manji aparat i slično.

Tema ženskog zdravlja bila je među najaktuelnijim u sistemu AFŽ štampe. Propagiranje porođaja u medicinskoj ustanovi, redovne zdravstvene kontrole žena bile su redovne teme još od formiranja AFŽ-a. Na tom planu mnogo je urađeno otvaranjem porodilišta širom vojvođanskih gradova. Smrtnost žena na porođaju ili posle porođaja, nestručno i nezakonski obavljeni abortusi, neodgovarajuća ginekološka zaštita žena bili su veliki problemi sa kojima se suočavala nova vlast. Rešavani su preventivnom akcijom AFŽ-a na terenu, a posle gašenja organizacije ženska štampa je preuzela deo edukativnih funkcija.

Psihofizička sposobnost žene je naročito tokom 19. veka bila predmet proučavanja lekara i drugih stručnjaka i naučnika. U najvećem broju slučajeva radilo se o tumačenju da je ženska psihofizička sposobnost drugačija od muške u meri da je manje vredna. Iz tog tumačenja se crpela osnova za svako drugo potčinjavanje žena. Drugi svetski rat je doneo prekretnicu. Žene su tada osvojile gotovo sva zanimanja koja su do tada bila označena kao muška (brodogradnja, industrija čelika, industrija oružja i municije, transportna industrija, rudnici uglja, prerada drveta...). Pokazalo se da žene to mogu.

Masovni prodor žena u privredu socijalističke Jugoslavije doneo je jednu novu situaciju da su žene sada aktivne na redovnom poslu, kod kuće i kao društveno političke radnice. Dr Bosiljka Milošević, ugledna lekarka, profesorka Beogradskog univerziteta i članica Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije, analizirala je radnu sposobnost žena u novim okolnostima:

„Zamaranje na izvesnom poslu može se smatrati kao individualna pojava koja zavisi od snage, spremnosti, brzine i osećajnog odnosa prema poslu koji se obavlja. Postojeće fiziološke razlike, razlike u građi tela, kao i neke funkcionalne razlike dovode do pojave bržeg zamora na radu kod žena. Ali ova pojava bržeg zamora ne bi u potpunosti našla objašnjenja samo u konstataciji ovih činjenica, ako se ne bi uzelo u obzir još i opterećenje žene radom u domaćinstvu i na podizanju dece. Domaći rad pod današnjim uslovima veoma mnogo opterećuje ženu.“ (Milošević 1953: 15).

Dok muškarac može da se odmori posle napornog rada u fabrici, ustanovi... žena započinje još jedan radni dan kod kuće, gde se troši njena psihička i fizička snaga i gde nema neradnih dana. Pozivajući se na studiju rađenu u SAD Milošević je navela da se takav rad kretao „za ženu bez

dece do 9 sati dnevno a za ženu sa decom do 2 godine i do 15 časova dnevno“ (Isto, 15). Zaključila je „da za ženu u radnom odnosu domaći rad predstavlja faktor koji štetno deluje na njeno zdravlje i oštećuje njenu radnu sposobnost... a zbog nedostatka stvaralačkog efekta domaći rad deluje depresivno na životnu energiju žena“ (Isto, 15). Milošević je zatim dala nekoliko aspekata u vezi sa uticajem različitih poslova na organizam žene, na njenu radnu sposobnost naročito za vreme menstruacije, trudnoće i dojenja, te u vezi sa uticajem zamora kod žena na broj nesrećnih slučajeva tokom rada u fabrikama.

Takođe, iznela je podatke u kontekstu izmenjene uloge žena u društvu u odnosu na žive žene ranijih generacija, a koje su imale uticaj na trudnoću i porođaj. Radilo se o podacima iz porodilišta Klinike za ginekologiju i akušerstvo u Beogradu u periodu od 10 godina⁴¹ koji pokazuju da je broj samotrovanja organizma žena zbog trudnoće (gesteza) bio je dva puta veći kod zaposlenih žena nego kod domaćica, takođe i broj prevremenih porođaja, vanmateričnih trudnoća, nedonesene dece (Isto, 16).

Dr Bosiljka Milošević je smatrala da organizam žene evoluirala „kako u pogledu telesnih tako i u pogledu duševnih i intelektualnih moći“ savlađujući nove životne uslove i postepeno ovladava „svim vrstama radova i zanimanja“ (Isto, 16). Sve više žena je ulazilo u javni i privredni život zemlje na način da je žena postala samostalni subjekt koji se, bilo je jasno neće lako vraćati natrag u privatnost. Ali, u isto vreme zbog „biološke i fiziološke osobitosti ženskog organizma, koje uslovljava materinstvo...“ žena se izlaže trostrukom opterećenju a to su: fiziološki napor vezan sa biološkim pojavama organizma žene, rad van kuće ... i rad u domaćinstvu i na podizanju dece „ (Isto, 16). Pri tom za Milošević najštetniji faktor je domaći rad kako za „ženu uopšte“ tako i za ženu „u radnom odnosu“ (Isto, 16). Poruka koju je dr Bosiljka Milošević dala na kraju ovog važnog teksta je da žena treba da sačuva svoje bitne odlike kroz rad i evoluciju.

Naslovna strana Žene danas 84-85. Beograd 1951.

⁴¹ Posmatran je period pre 1953. (prim.aut.).

Zaključna razmatranja

AFŽ je bila masovna ženska organizacija koja je skupila i kanalisala žensku energiju za unapređenje položaja žena. Organizacija je formalno osnovana u toku Narodnooslobodilačke borbe tokom koje je probuđena do tada neiskorišćena energija žena. Masovni priliv žena doprineo je da se posle 1945, u okvirima jugoslovenske organizacije formira povezan sistem koji su činile republičke, pokrajinska, sreske, opštinske, mesne i reonske organizacije AFŽ-a. Horizontalne veze između organizacija su bile vrlo čvrste, ali je bilo i regionalnih osobenosti u radu. U Vojvodini je to bio aktivan odnos na uključanju žena svih etničkih zajednica, zadrugarstvo, veliki obim kolonizacije i otkupa poljoprivrednih proizvoda.

AFŽ je bila svojevrsna škola u kojoj su žene naučile da budu aktivne u javnom i političkom životu zemlje. Rad se odvijao pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i bio je oslonjen na temeljna opredeljenja da su žene ravnopravne sa muškarcima u svim segmentima života i rada. Organizacija je bila kolektivni član Narodnog fronta. Ravnopravnost žena i formalno je potvrđena Ustavom iz 1946. i čitavim setom zakona među kojima su bili i zakoni koji su štitili položaj majke i deteta.

U periodu 1942 - 1945. osnovni zadaci AFŽ-a su bili vezani za oslobođenje zemlje. Žene su pomagale Narodnooslobodilačku borbu kao učesnice s puškom u ruci, kao ilegalke, kuriri, lekarke, bolničarke i pozadinske radnice. One su bile deo novih vlasti u Vojvodini, a to su bili narodnooslobodilački odbori. Na oslobođenim teritorijama organizovale su svakodnevni život i rad, analfabetske tečajeve i sl.

U periodu 1946 - 1947. težište rada organizacije je bilo na zbrinjavanju dece bez roditelja, ranjenika, invalida, kolonista, starih ljudi, zatim na obnovi i izgradnji zemlje, otkupu hrane, i različitim oblicima društvenih aktivnosti (proslave, dobrovoljni rad). Žene su se angažovale u političkom životu zemlje. U Vojvodini je značajan broj uključen u proizvodnju kao nedostajuća radna snaga, a da bi se što veći broj kvalifikovao za zanimanja u industriji organizovana je njihova edukacija. Obdaništa, jaslice i vrtići kao najšire postavljena mreža institucija koje su brinule o deci olakšale su zaposlenim majkama rad. Intenzivirana je akcija upisivanja žena u seljačke radne zadruge. I tu su organizovani različiti edukativni i politički kursevi i otvarana obdaništa.

U periodu 1948 - 1950. članice AFŽ-a su svojim radom podržale Petogodišnji plan. Obnova zemlje, industrijalizacija i „uvođenje žena u privredu“ bili su osnovni zadaci. Žene su masovno podržale stav Tita i rukovodstva KPJ protiv Rezolucije IB-a.

U periodu 1950 - 1953. počinje gašenje aktivnosti AFŽ-a. Nejasne direktive date na Trećem kongresu organizacije 1950. uticale su na dezorijentaciju članstva. U tom periodu su postavljena važna pitanja dvostruke opterećenosti žena i načina organizovanja ženskog aktivizma. AFŽ je formalno ukinut na IV kongresu organizacije 1953.

Najznačajniji rezultati rada AFŽ-a postignuti su na planu zaštite radnica, zadrugarki i majki. Organizacije AFŽ-a sarađivale su sa nadležnim resorima kod otklanjanja uzroka oboljenja i smrtnosti dece, osnivanja domaćičkih učiteljskih škola, organizovanja tečajeva negovateljice i vaspitačice u dečjim obdaništima... Aktivnosti su se odvijale kroz rad na zdravstvenom

prosvjećivanju žena, kroz kurseve za mlade majke i negu dece, kroz aktive žena koji su se bavile problematikom zaštite majke i deteta, organizovanjem stalne pomoći radnoj ženi i majci, organizovanjem pravne pomoći za žene, pružanjem pomoći institucijama koje su se brinule za majku i dete (vrtići, jaslice...), pružanjem pomoći pri održavanju školskih kuhinja, dečjih restorana...

Najčešći oblici rada AFŽ-a su bili rad na kulturno prosvetnom i političkom obrazovanju žena kao što su bili: tečajevi opismenjivanja, domaćički tečajevi, čitalačke grupe, kursevi i seminari na različite teme, predavanja, izložbe, AFŽ štampa. Rad na uključivanju žena u privredu uglavnom se odvijao kroz mobilizaciju žena za dobrovoljni rad, ali za ulazak žena u industriju i zadruga. AFŽ Vojvodine dao veliki doprinos tom državnom planu.

Vojvođanke su uz izuzetnu pomoć AFŽ organizacija na svim nivoima nepovratno iskoračile u društveni i privredni život zemlje. Žene su masovno glasale na izborima za savezne, republičke, pokrajinske i lokalne organe vlasti. One su i birane u organe vlasti i postajale ekonomski nezavisne osobe. Prema kriterijumima procene položaja žena u društvu u koje spadaju pravne norme, mera učešća u političkom i privrednom životu zemlje, Vojvođanke su ostvarile vidan napredak u odnosu na period Kraljevine Jugoslavije.

Uvođenjem jednakih prava za žene u odnosu na muškarce i posebnom zaštitom majke i deteta socijalistička Jugoslavija je osigurala zakonsku ravnopravnost žena. Ali, u korišćenju ovih prava je bilo velikih regionalnih razlika i razlika između žena u seoskim i gradskim sredinama. U Vojvodini je nivo korišćenja prava u odnosu na čitavu Jugoslaviju bio visok.

Društveni i politički angažman žena je počeo da se smanjuje od 1950. Promene u ekonomskom i političkom sistemu, gde su lokalni organi vlasti imali sve veći značaj i gde se u privredu uvodio kriterijum rentabilnosti, tražila je od izabраниh osoba veće znanje i sposobnost u radu. Žene su sada morale da se kvalifikuju znanjem i sposobnostima, a ne potrebom za nedostajućom radnom snagom ili potrebom da se izabere predstavnica žena. S druge strane patrijarhalna svest koja je vremenom prevladala učinila je da žene na svakom poslu moraju mnogo više da se dokazuju.

Ravnopravni položaj žena u društvu je bio opšti društveni projekat socijalističke Jugoslavije. Najvažnija je bila ekonomska samostalnost žena koja „im jedina daje mogućnost da se u životu stvarno osećaju nezavisnim i samostalnim“ (Tomšič, Povodom 8. marta - Uloga žena u socijalističkoj izgradnji...1952: 1). Radno angažovanje žena je bio osnov za mnoga opšta i specifična ženska prava. Pri tom se kućni rad tretirao kao nužnost koja će u dužem vremenskom periodu, razvojem proizvodnih snaga i uvođenjem industrije sredstava za široku potrošnju, smanjiti na prihvatljivu meru.

U stvarnosti se jasno video sukob između društvenog i porodičnog angažovanja žena u socijalističkom društvu, za koji je i tada bilo jasno da se nije mogao rešiti lako i brzo. U prvim godinama posle rata žene su teret dvostruke opterećenosti lakše podnosile, jer su imale svest o tome da su postigle ravnopravnost i jer su delovale u periodu opšteg društvenog poleta. Kasnije se preopterećenost žena manifestovala kroz česta bolovanja i odsustvovanja sa posla. U uslovima privrednog razvoja to je provociralo stavove o tome da su zaposlene žene teret za

privredu. Žene su češće otpuštane s posla, ali je zalaganjem AFŽ-a uz podršku sindikata bilo zabranjeno otpuštanje trudnica i dojilja.

U FNRJ je materinstvo bilo delom i društvena briga i na tom planu socijalistička Jugoslavija je mnogo postigla. Pored različitih oblika materijalnih davanja cilj je bio da se društvo organizuje tako da zaposlenoj majci omogući da i dalje radi. Zato je formirana mreža dečjih i zdravstvenih ustanova. Vojvođanke su, kao radnice, zadrugarke, zaposlene žene i na tom planu snažno iskoračile napred, naročito do 1950. U prvim godinama stvaranja socijalističke Jugoslavije kolektivizacija i vaspitanje dece su shvaćeni kao društvena obaveza, da bi pedesetih godina 20. veka ta politika korigovana priznavanjem veće uloge porodice.

Do 1950. AFŽ je imao aktivan stav prema interesima i problemima žena. Od 1950. direktiva KPJ je dovela do gašenja organizacije. Tada se dešavalo da su žene mirno gledale kako se zatvaraju dečja obdaništa, jaslice, restorani... institucije koje su nastale i opstale zahvaljujući ženskom angažovanju. One nisu uspele da iz korpusa ciljne grupe zakorače u prostor interesne grupe koja bi u javnom prostoru mogla da brani sopstvene ciljeve.

Uvođenjem samoupravljanja i rentabilne proizvodnje u uslovima nerazvijene industrije došlo je do smanjenja državnih subvencija za dečje ustanove i ustanove društvenog standarda i do gašenja dela ovih institucija. Time je jedan broj zaposlenih žena izgubio mogućnost da njihova deca budu jeftino i bezbedno zbrinuta. I uvođenje relativno visokog dečjeg dodatka uticalo da veliki broj žena napusti posao.

U toku NOB-a i posleratne obnove patrijarhalno shvatanja o položaju žena je odmah bilo prepoznavano i osuđeno kao nazadno i pogrešno. Žene u Vojvodini su slobodno odlazile u rejonske i mesne organizacije AFŽ-a. Početkom pedesetih godina otupela je oštrina razračunavanja sa patrijarhalnim shvatanjima. Dešavalo se da su u Vojvodini žene masovno vraćale kandidature za izbore na lokalnom i regionalnom nivou, jer se muševci i porodica nisu sa tim slagali. U prvim posleratnim godinama takva situacija nije bila moguća.

Komunistkinje, liderke AFŽ-a bile su najpre predstavnice interesa KPJ, a ne autentične predstavnice interesa žena. Može se reći da su komunistkinje - liderke AFŽ-a smatrale da su rezultati procesa emancipacije prihvatljivi i da je ulazak nedefinisanog broja žena u odbore Narodnog fronta (Socijalističkog saveza...) sam po sebi dovoljan za predstavljanje autentičnih interesa žena. U stvarnosti, delegatkinje žena su bile upućene da se bave tzv. ženskim temama za čije definisanje nisu imale presudni uticaj. Novoosnovane ženske organizacije, osnovane odozgo, nisu opstale jer nisu pratile potrebe svakodnevnog života žena. Autentični interesi mase žena iz sela i grada više nikada nisu bili tako masovno i respektabilno efikasno u fokusu jedne organizacije kao što je to bio slučaj u periodu uzleta AFŽ-a. U AFŽ štampi nije bilo protesta zbog ukidanja AFŽ-a.

Na kraju kada se govori o AFŽ-u i procesima emancipacije žena u prvim godinama stvaranja socijalističke Jugoslavije mora se zaključiti da se radi o periodu poleta, optimizma i beskrajnog rada, kada su mase žena napravile korake od sedam milja na društvenoj lestvici, otvorile prostor slobodnog izbora u privatnoj sferi, osvojile mnoga zanimanja i nove profesije (kao što su novinarstvo i pravosuđe), a zatim je KPJ domete s početka velikog emancipatorskog vala proglasila dovoljnim uprkos potrebama žena u svakodnevnom životu.

Izvori:

Arhiv Vojvodine

F. 338. 12. Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine. *Statistika i izveštaji 1948/1949:*

Nacionalni i socijalni sastav sreskih-gradskih odbora AFŽ-a u Vojvodini. PO AFŽ Vojvodine;

Stanje rada: konferencije, predavanja i forme rada organizacija AFŽ-a u Vojvodini sreskih odbora u toku tromesečja: septembar, oktobar, novembar 1948. (forme rada na selu);

Stanje rada: konferencije, predavanja i forme rada organizacija AFŽ-a u Vojvodini, gradski odbori, u toku tromesečja: septembar, oktobar, novembar 1948. godine;

Radne akcije organizacija AFŽ-a u Vojvodini sreskih i gradskih odbora u toku tromesečja septembar, oktobar i novembar 1948. god. (dobrovoljne radne akcije);

Šematski pregled rada agitaciono-propagandne sekcije gradskog-sreskog odbora AFŽ-a u Vojvodini 1948. godine.

F. 338. Knjiga 1. Zapisnici i Izveštaj sa sastanka (Plenuma) PO AFŽ održanih u Novom Sadu: 14. mart.1946; verovatno maj 1946; 6. jun 1946; 8. i 14. avgust 1946; 13. septembar 1946; 24. januar 1947 i 9. jul 1947.

Muzej Vojvodine (Istorijski arhiv PK KPS),

inv.br.668. Kovačević Srbislava (Marija) Izveštaj o radu organizacija AFŽ-a za Vojvodinu, 25.11.1943.

inv.br.22135. Kovačević Srbislava (Marija). Ženama zapadnog Srema, februar 1944.

inv.br.22911. Kovačević Srbislava (Marija). Pismo Jovanu Veselinovu - Žarku o listu *Vojvođanka*, 25.02.1944.

inv.br. 18655. Kontrolna pitanja na završnoj konferenciji kursa AFŽ-a, avgust 1943.

Izveštaji o radu organizacija AFŽ-a u Vojvodini:

inv.br. 18648. CO AFŽ Subotica (1945-1946); inv.br. 12518. CO AFŽ Alibunar i Pančevo (1945); inv.br. 2347. CO AFŽ Žitište (1944); inv. br. 22095. CO AFŽ Kikinda (1943-1948).

Literatura:

Božinović, Neda (ured). (1953) *Položaj žene u FNRJ* Beograd: Savezni odbor Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije

Božinović, Neda (1996) *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta

Cvetić, Bosa (ur) (1975) *Žene Srbije u NOB*. Beograd: Nolit

Kečić, Danilo (ur) (1884) *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter.

Mitrović, Mitra (1945) *Pravo glasa žena dokaz i oruđe demokratije*. Beograd: Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije

Mitrović Mitra (1953) *Ratno putovanje*. Beograd: Prosveta

Petranović, Branko (1981) *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd: Nolit

Popov, Jelena (1986) *Narodni front u Vojvodini 1944-1953*. Monografije - knjiga 27. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju u Novom Sadu.

Sklevicky, Lidia (1996). *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka/ Druga.

Stojaković, Gordana, ur. (2001). *Znamenite žene Novog Sada I*. Novi Sad: Futura publikacije.

Stojaković, Gordana, ur. (2002). *Neda - jedna biografija*. Novi Sad: Futura publikacije.

Stojaković, Gordana (2007). *CD - AFŽ Vojvodine 1942-1953*. Novi Sad: izdanje autorke. ISBN 978-86-909833-0-8.

Stojaković, Gordana (2012). *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Tito, Josip Broz (1945) *AFŽ u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Čačak: Okružni odbor AFŽ

Vojvodina u Borbi (1963) Novi Sad: Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata SR Srbije/Predsedništvo AP Vojvodine

Štampa

Slobodna Vojvodina, organ (Antifašističkog) Narodnog fronta za Vojvodinu, Novi Sad (1946-1953).

Žena danas, glasilo AFŽ-a Jugoslavije, Beograd (1945-1953).

Zora, glasilo AFŽ-a Srbije, Beograd (1947- 1953).

Glas žena, glasilo Pokrajinskog odbora AFŽ Vojvodine, Novi Sad (1948- 1950).

Dolgozó Nő glasilo Pokrajinskog odbora AFŽ Vojvodine, Novi Sad (1946-1951).

Femeia nouă glasilo Pokrajinskog odbora AFŽ Vojvodine, Vršac (1950-1953)

Rezolucije, referati, zaključci i uputstva

„V Kongres Partije i zadaci AFŽ-a. „*Glas žena* novembar (1948): 1-3.

„VIII Pokrajinska partijska konferencija, „*Glas žena*, decembar (1948): 1- 2.

Bilten Gradskog odbora AFŽ-a Novi Sad (1948) Novi Sad: Gradski odbor AFŽ-a Novi Sad.

Drugi kongres žena Srbije (1948) Beograd: Glavni odbor AFŽ-a Srbije.

Izveštaj Izvršnog odbora Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije na Trećem kongresu AFŽ Jugoslavije (1950) Zagreb.

„Rezolucije Drugog kongresa AFŽ-a Jugoslavije”. *Žena danas* 52 (1948): 36-37; *Zora* januar (1948): 22-23

„Rezolucija VI Plenuma CO AFŽ Jugoslavije „*Žena danas* 103 (1953): 1

„Statut AFŽ-a Jugoslavije“ *Žena danas* 52 (1948): 37-38

Tomšič, Vida (1945) „Socijalno staranje kao jedan od najvažnijih zadataka Antifašističkog fronta žena u obnovi zemlje”. *Naši zadaci - referati na I kongresu antifašistkinja Jugoslavije*. 14-17. Beograd: Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije

Tomšič, Vida. „Povodom 8 marta – Uloga žena u socijalističkoj izgradnji – govor održan povodom 8. marta preko Radio Ljubljane. „*Žena danas* 93 (1952): 1-7.

Tomšič, Vida. „Mesto i uloga ženskih organizacija u današnjoj etapi razvitka socijalističkih društvenih odnosa – Referat na IV kongresu AFŽ-a Jugoslavije, *Žena danas* 112 (1953): 6-12.

Uputstva glavnim, sreskim i gradskim odborima AFŽ-a o vođenju evidencije i statistike (1948) Beograd: Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije

Uputstvo o organizaciji i zadacima komisije za odgojna pitanja pri odborima AFŽ-a (1950) Beograd: Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije

„Uputstvo za primenu Uredbe o dodacima za decu.“ *Slobodna Vojvodina* 1. oktobar 1951. str 4.

Zaključci druge sjednice Izvršnog odbora AFŽ-a Jugoslavije po organizacionim pitanjima (1948) Beograd: Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije

„Zaključci Petog plenuma Glavnog odbora AFŽ-a Srbije“ *Zora* novembar (1948): 7-8.

„Zaključci Petog plenuma AFŽ-a Jugoslavije održanog u Beogradu 15. 16. juna“. *Žena danas* 84-85 (1951): 2-3.

Intervjui:

Intervjui sa Idom Sabo i Gizelom Sabo objavljeni su u: Stojaković, Gordana (2007). *CD - AFŽ Vojvodine 1942-1953*. Novi Sad: izdanje autorke. ISBN 978-86-909833-0-8.

Gordana Stojaković - AFŽ u Vojvodini 1942-1953

Citirani tekstovi

Agbaba, Milka. „Uloga žena u socijalističkom preobražaju sela“. *Glas žena* mart (1949): 6.

Ankucić, Kornelija (1984) „Vršćanke u narodnooslobodilačkom pokretu.“ *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur Danilo Kečić. 280-298. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter.

Antonijević, A. „Opismenimo žene do 1. januara 1950.“ *Glas žena* septembar (1949): 7-8.

Arsenijević, Olga. „U borbi za likvidaciju nepismenih.“ *Glas žena* novembar (1948): 3-4.

Atanasijević, Ksenija. „Pravo glasa žena u ideologiji Žen. (skog) pokreta“. *Ženski pokret* 9 (1932): 122-123.

B.B. „Osnovano udruženje Naša deca u Novom Sadu.“ *Slobodna Vojvodina* 18. 01. 1952. str. 3.

Beljanski, Bojana. „Pionirska mlekara u Novom Sadu“. *Glas žena* novembar (1948): 12-13.

Beljanski Milenko. „Pet godina Gradske organizacije AFŽ-a Sombor“. *Glas žena* decembar (1949): 14-15.

Budakov, S. „Marija Babin“. *Glas žena* avgust (1949): 10-11.

Cvetanovski, M. „U Vojvodini je na dobrovoljnim radovima 1947. u borbi za Plan učestvovalo 92 procenta omladine“ *Slobodna Vojvodina* Novi Sad 11. 01. 1948. str. 2.

Cvetić, Bosa. „O nekim slabostima u političkom radu sa ženama“ *Glas žena* jul (1949): 3-4.

„Deveta pokrajinska partijska konferencija.“ *Slobodna Vojvodina* 2. 03. 1951. str. 3.

Čudić, Dušan (1984) „Žene iriškog sreza u NOB-u”. *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur Danilo Kečić. 509-526. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter

Dubajić, Milan (1984) „Žene Subotice u Narodnooslobodilačkoj borbi 1942-1945.” *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 484-508. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter.

Dudvarski, Marija. „Zdravstveno prosvetovanje ženske omladine u Vojvodini” *Žena danas* 108 (1953): 10.

Đorđević, Milena (1984). „Žene u sreskim rukovodstvima sremskokarlovačkog sreza.” *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 538-547. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter

Đorđević, M. „Ekipa Centralnog odbora AFŽ na Kosmetu – U srećan čas dođoste”. *Žena danas* 86 (1951): 4.

„Ekipe na delu”. *Žena danas* 83 (1951): 6-7.

Golubović, Zvonimir i Živan Kumanov (1984). „Žene Novog Sada u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945.” *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)* ur. Danilo Kečić. 332-360. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter

„Iz života i rada naše organizacije.” *Glas žena* mart (1949): 22-24.

„I one učestvuju u izgradnji Novog Beograda.” *Glas žena* 7 (1949): 21.

Jojkić, S. „Organizacija Bečejskog sreza postavlja u osnovu plana rada ideološko uzdizanje žena” *Slobodna Vojvodina* 25. 01. 1949. str. 1.

Kabiljo, Anica (1984). „Okružna konferencija AFŽ za zapadni Srem u Moroviću 25. septembra 1944”. *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 797-801. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter

Kabiljo, Anica. „Žetvena pobeda u seljačkoj radnoj zadruzi 'Srem'”. *Glas žena* juli (1949): 6-7.

Kabiljo, Anica. „Više brige o ženi radnici.” *Glas žena* juli (1950): 21-22.

Kabiljo, inž. Isa. „Pred završetak agrarne reforme u Vojvodini”. *Slobodna Vojvodina* 5 01. 1948. str. 1.

Kizur, Andraš. „Uključimo što više žena u privredu”. *Glas žena* septembar (1949): 20-21.

K.E. „Politički kurs za 30 Mađarica” *Glas žena* juni (1950): 22.

„Koji su naši zadaci.” *Žena danas* 103 (1953): 4.

Komljenović, Vera. „Znanje se proširuje, rečnik obogaćuje” *Slobodna Vojvodina* 30. 01.1949 str.1

Kovačević, Srbislava-Marija (1984) „Antifašistički front žena u Vojvodini.” *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945, (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 93-127. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter

K.P. „U dojilištu fabrike 'Proleter',”. *Zora* juli (1949): 15.

Kremen, M. „Traktoristkinja”. *Zora* novembar (1948): 10-11.

Kuljančić, Milena. „Kako omogućiti ženi-seljanki učešće u borbi za ostvarivanje Plana u poljoprivredi”. *Glas žena* jun (1949): 2-3.

„Lik zadrugarke”. *Glas žena* novembar (1948): 7.

Mali, Milan (1984). „Istorijsko mesto i značaj stvaranja i delatnosti pokrajinske organizacije AFŽ-a.“ *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 127-141. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter.

Marinčić, Marija. „Akcija zdravstvenog prosvetavanja na Kosmetu – Počela je borba proriv neznanja i zaostalosti“ *Žena danas* 83 (1951): 6-8.

Micić-Pakvor Nada. „Prvi i najvažniji zadatak AFŽ-a biće na zaštiti majki i deteta“. *Glas žena* oktobar (1950): 1-2

M. Đ. „U susret srećnijem životu“. *Zora* decembar (1948): 6-7.

Milenković, Rada. „Ako imaš sina i kćer vaspitaj ih u duhu ravnopravnosti“. *Žena danas* 89 (1951): 18.

Milošević, dr Bosiljka. „O radnoj sposobnosti žene.“ *Žena danas* 103 (1953): 15-16.

Mitrović, Mitra. „O Antifašističkom frontu žena“. *Žena danas* 33 (1944): 6-8.

Mitrović, Momčilo (1998) „Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944-1952. godine“ *Srbija u modernizacijskim procesima u 19 i 20. veku*. 41-53. Beograd: Institut za noviju istoriju.

„Mnoge organizacije žena ostvarile su potpuno svoje obaveze“. *Slobodna Vojvodina* 16. 01. 1949. str. 1.

„Na godišnjoj skupštini AFŽ-a Sreza novosadskog nagrađeno je i pohvaljeno pet mesnih organizacija“ *Slobodna Vojvodina* 13. 02. 1949. str. 1.

„Naša tribina – O problemu dvostruke opterećenosti zaposlene žene“ *Žena danas* 81 (1951): 11-12.

Nađ, Dušanka (1984) „Veliki transport“. *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)* ur. Danilo Kečić. 591-597. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter.

„Novi život naših radnica“ *Glas žena* novembar (1948): 5.

„Osnovano Udruženje univerzitetski obrazovanih žena“ *Žena danas* 83 (1951): 8.

„Otpočeli su radovi Narodne omladine Jugoslavije na izgradnji autostrade 'Bratstvo i jedinstvo' „. *Slobodna Vojvodina* 2. 04. 1948. str. 1.

P. Sv. „Dečja obdaništa u zadrugama.“ *Slobodna Vojvodina* 17. 05. 1951, str. 3.

Petković, Jovanka (1984) „Žene sremskokarlovačkog sreza u borbi.“ *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945, (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur Danilo Kečić. 527-537. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter.

Pešić, Krasavina. „Prva žena brigadir“ *Zora* maj (1949): 8-9.

Pisarević, Ljubiša. „Cveta Boškov, radnica-snovaljka u tekstilnoj fabrici 'Sonja Marinković'. *Glas žena* maj (1950): 8-10.

Pisarević, Ljubiša. „Ivana Paroški – član Radničkog saveta“. *Glas žena* avgust (1950): 13-14.

Popov, Dušan (2003) „Prinudni otkup.“ *Enciklopedija Novog Sada* 22. ur. Dušan Popov. 114. Novi Sad: Novosadski klub /Prometej.

„Pred Dečju nedelju.“ *Slobodna Vojvodina* 13.08. 1949. str. 1.

Prica, Radomir (1984) „Organizacija antifašističkog fronta žena u sremskomitrovačkom srezu.“ *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945, (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 569-582. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter

Protić, Božana „Žene Sreza somborskog organizovale su niz stručnih i političkih kurseva. *Glas žena* februar (1950): 7.

Sabo, Ida (1984) „Učešće žena Vojvodine u revolucionarnom radničkom pokretu i socijalističkoj revoluciji.” *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 9-37. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter.

Sapundžić, Mirjana. „Socijalistička zaštita porodice” *Glas žena* decembar (1949): 10

Sapundžić, Mirjana. „Novi propisi o zaštiti zaposlenih žena za vreme trudnoće i porođaja” *Glas žena* jun (1949): 4.

Sekulić, Kosta (1984) „Aktivnost žena Kikinde u narodnooslobodilačkom pokretu.” *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 264-279. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter

Smiljanić, B. „Zašto ne rade vrtići u zadrugama”. *Slobodna Vojvodina* 23.06.1951. str 3.

Stejić, Blaženka. „Za svoju socijalističku otadžbinu”. *Glas žena* januar (1950): 7-8.

Stojaković, Gordana (2019) „Vida Tomšić – Zašto je ukinut AFŽ” u: *JUGOSLAVIJA: ZAŠTO I KAKO?: zašto i kako se baviti Jugoslavijom, da li su nam potrebne (post) jugoslovenske studije i zašto?* 149-174. ur. Ildiko Erdei, Branislav Dimitrijević i Tatomir Toroman. Beograd: Muzej Jugoslavije.

„Šta smo učinili da žene zadrugarke upoznaju svoja prava.” *Žena danas* 81 (1951): 12

Tabački, Ljubomir (1984) „Žene Kumana u ratu i revoluciji.” *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*. ur. Danilo Kečić. 310-317. Novi Sad/Bečej: Institut za istoriju/Proleter.

Tadić, Ruža. „Pojačajmo ideološko vaspitanje naše radne žene.” *Glas žena* januar-februar (1949): 8-10.

Tadić, Ruža. „Uloga i zadaci organizacija žena u vaspitanju podmlatka. ” *Gas žena* april (1950): 3-4.

Tadić, Ruža. „Koji su naši zadaci – Ruža Tadić u diskusiji na VI Plenumu CO AFŽ-a Jugoslavije” *Žena danas* 103 (1953): 3.

Tadić, Ruža. „Osmi mart – Međunarodni praznik žena. *Slobodna Vojvodina* 8. mart 1953. str. 2.

Tera, Cornel ”Un exemplu de muncă și devotement în lupta pentru socialism.” *Femeia nouă* 3 (1952): 5.

Tomšić, Vida. „Žene Jugoslavije u borbi za izgradnju socijalizma. *Glas žena* mart (1949): 1-3.

Tomšić, Vida. ”III kongres AFŽ-a” *Glas žena* novembar (1950): 3-6.

Tomšić, Vida. „Kako treba raditi u našoj organizaciji” *Glas žena* septembar (1950a): 1-3.

Tomšić, Vida. „Mesto i uloga ženskih organizacija u današnjoj etapi razvitka socijalističkih društvenih odnosa.” *Žena danas* 112 (1953): 6-12

Tomšić, Vida. „Šta se na Kongresu odlučilo i kako da radimo.” *Žena danas* 81 (1951): 1.

Tomšić, Vida. „Postoji li kod nas žensko pitanje. *Žena danas* 99 (1952): 1

T.S. „Sekcija Majka i dete najaktivnija u Gradskom odboru AFŽ-a Pančevo.” *Slobodna Vojvodina* 11. 07. 1949. str. 2.

„U Vojvodini je otvoreno još 110 dečjih sezonskih obdaništa pri seljačkim radnim zadrugama.” *Slobodna Vojvodina* 14. jula 1950. str. 2.

„Ukupni uspesi AFŽ-a u Vojvodini.” *Slobodna Vojvodina* 14. 01. 1950. str. 2.

„Uredba o otkupu žitarica u ekonomskoj 1948-1949 godini.“ *Slobodna Vojvodina* 3. 06. 1948. str. 1.

Vačić, Aleksandar. „Barbara Pulisak poslovođa brigade žena u livnici *Pobede*“ *Glas žena* april (1950): 13.

„Vaspitanje i rasterećenje radne žene“. *Žena danas* 103 (1953): 14.

Vukalić, Sreten. „Baba Maca pomaže zadruzi“. *Glas žena* juli (1950): 14.

„Zašto ne rade dečji vrtići u zadrugama.“ *Slobodna Vojvodina* 23. 06. 1951. str. 3.

„Žene Vojvodine u svom radu najveću pažnju ukazuju razvoju seljačkog radnog zadrugarstva.“ *Slobodna Vojvodina* 10. 06. 1949. str. 1

„Žene Novog Sada ispunjuju svoje obaveze.“ *Slobodna Vojvodina* 21. 02. 1949. str. 1.

„Žene Somborskog sreza na domaćičkim i krojačkim tečajevima.“ *Slobodna Vojvodina* 6. 02. 1952. str 3.

„Žena zadrugarka svestan borac za novi život na selu.“ *Slobodna Vojvodina* 18. 05. 1952. str. 2.

Gordana Stojaković - AFŽ u Vojvodini 1942-1953